

<https://doi.org/10.62837/2025.8.40>

NİŞANƏ KƏRİMOVA
kerimova.nishana05@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZÖNÜLƏRİNİN NİTQ HİSSƏLƏRİ SİSTEMİNDƏ YERİ

XÜLASƏ:

Dilçilikdə nitq hissələrinin təsnifi prinsiplərinin müəyyən olunması əsrlərlə davam etmiş və mövzu ətrafında bir çox konsepsiyaların yaranmasına səbəb olmuş problemlərdəndir. Yunan dilçilik məktəbi nümayəndələrindən başlayan ideyalar hind, İsgəndəriyyə, Gənc Qrammatiklər məktəbi nümayəndələri, habelə rus dilçiləri tərəfindən əlavə mühakimələrlə zənginləşdirilmişdir. Hazırda dillərdə mövcud olan sözlər semantikasına, morfoloji əlamətlərinə və sintaktik funksiyaları nəzərə alınmaqla üç mühüm prinsip əsasında əsas, köməkçi və müstəqil nitq hissələri bölgüsündə təmsil olunurlar. Müasir ingilis dilində sözönləri onlara xas xüsusiyyətlərə görə köməkçi nitq hissələri qrupuna aid edilir. Məqalədə ingilis dilində sözönlərinin nitq hissələri sistemində mövqeyi təhlil olunmuş və ona münasibət ifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: *nitq hissələrinin təsnifi, semantika, morfoloji xüsusiyyətlər, sintaktik funksiya, əsas nitq hissələri, köməkçi nitq hissələri*

Məlumdur ki, dildə istifadə olunan bütün sözlər dil sisteminə daxil olmaqla ən başlıca vəzifə olaraq danışmaq aktının, başqa sözlə, ünsiyyət prosesinin gerçəkləşməsinə xidmət edirlər. Bu vəzifədən kənar heç bir dil vahidi dil sistemində qala və ona xidmət edə bilməz. Eyni zamanda, dildəki bütün sözlər nizamlı olaraq müəyyən kriteriyalar əsasında təsnif olunmaqla qruplara, klasslara ayrılır ki, buna da nitq hissələri deyilir. Dildəki sözlər onlara xas semantik, morfoloji xüsusiyyətləri və sintaktik funksiyalarına görə əsas, köməkçi və müstəqil nitq hissələrinə ayrılırlar.

Koqnitiv olaraq bütün sözlər ifadə olunacaq məlumatın realizə olunmasına, dil vahidlərinin qrammatik və kommunikativ cəhətdən aktual üzvlənməsi ilə diskursun, ünsiyyət modelinin müəyyən konsituasiyada formalaşmasına xidmət edir. Praqmatik olaraq dil vahidlərinin işarəvi xüsusiyyəti kontekstə ifadə olunur. Çatdırılacaq məlumatın təsviri, əhatəli şəkildə ifadə olunması danışan şəxsin dil bacarıqları fonunda təqdim edəcəyi performansın səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Bu cür danışmaq aktlarının gerçəkləşməsində lokutiv olaraq seçilmiş dil modelləri mühüm rol oynayır, çünki fikrin ifadə olunmasında, mətnin formalaşmasında bütün nitq hissələri, intonasiya və onun komponentləri, sintaqm bölgüsü, prosodik işarələr mühüm rol

oynayır. Bu baxımdan, bir çox Hind-Avropa dillərində, o cümlədən ingilis dilində köməkçi nitq hissəsi statusu ilə işlədilən sözlərinin dildəki rolunun, habelə Azərbaycan dilində bu nitq hissəsinin qarşılığının işlənmə xüsusiyyətlərinin müqayisəli şəkildə təhlil olunması maraqlıdır.

Sözünü – *preposition* termini adı altında işlədilən sözlər bir qayda olaraq aid olduqları isim, əvəzlik, sifət, say və digər nitq hissələrindən əvvəl işlədilməklə müxtəlif – zaman, məkan, istiqamət, səbəb-nəticə, tərz, güzəşt kimi mənaların ifadə olunmasında və cümlədə sözlər arasında qrammatik və məna əlaqələrinin qurulmasında əlaqələndirici vasitələr kimi iştirak edirlər.

İngilis dilində sözləri dildə işlənmə mövqeyinə görə köməkçi nitq hissələri qismənə aid edilir. Əsas nitq hissələrindən fərqli olaraq köməkçi nitq hissələri ayrılıqda işlənmə bilmir, onların müstəqil leksik mənası və sintaktik funksiyası yoxdur, onlar aid olduqları sözlərlə birlikdə cümlənin bir üzvü vəzifəsində çıxış edirlər. İngilis dilində olan digər köməkçi nitq hissələri – aktikıllar, bağlayıcılar və ədatlar heç bir qrammatik kateqoriya ehtiva etmədiklərinə görə dəyişikliyə uğramış paradiqlərə malik deyillər, eləcə də sözləri.

Tarixən ingilis dilində geniş şəkildə işlədilən sözləri cümlədaxili komponentlər arasında məna əlaqəsi yaratmağa xidmət etməklə fikrin tam şəkildə ifadə olunmasını təmin etmişlər. İngilis dilində sözlərinin dildə işlənmə xüsusiyyətlərini təhlil edən Ş.Ə.Əliyeva sözləri ilə bağlı dilçilikdə mövcud olan problemlər haqqında belə yazır: “*Araşdırılmış dilçilik ədəbiyyatlarına görə sözləri ilə əlaqədar olaraq dilçilikdə aşağıdakı problemlər mövcuddur: 1. Sözlərinin nominativ mənaya malik olub-olmaması; 2. Sözlərinin sözlər arasında yaratdığı mövcud əlaqə və münasibətlər; 3. Sözlərinin mənasına görə növləri; 4. Sözlərinə verilən tərif məsələsi* [1, s.7]. Qeyd olunan məsələlər arasında sözlərinin dildə işlənmə mövqeyi, onların quruluşuna görə təsnifi prinsipləri dilçilər tərəfindən tədqiq olunaraq müəyyən mülahizələrin yaranmasına səbəb olsa da, sözlərinin tərfi, onların nominativ mənaya malik olması fikri hələ də mübahisəli məsələ olaraq qalmaqdadır. Çünki sözləri təkcə sözlərdən əvvəl deyil, məsələn, bəzən feillərdən sonra işlədilməklə feilin leksik mənasını əsaslı şəkildə dəyişmiş olur. Bu cür feillər ingilis dilində *phrasal verbs* – *tərkibi feillər* adlanır və sözləri aid olduğu feili birləşməyə idiomatik məna gətirir. Məsələn, *to give up* – *təslim olmaq*, *to look for* – *axtarmaq*, *to look forward to* – *səbirsizliklə gözləmək*, *to take after* – *kiməsə oxşamaq (xasiyyətə)*, *to look after* – *qayğısını çəkmək* və s. Eyni zamanda, sözlərinin digər nitq hissələri – zərflər, bağlayıcılar, sifətlər, postpozitivlər, ədatlar ilə yaratdıqları qrammatik omonimlik xüsusiyyətləri sözlərinin dildə işlənmə yerinin müəyyənləşdirilməsini tələb edir.

Qədim dövrdən, V əsrdən günümüzədək olan dövrdə ingilis dili intra və ekstralinqvistik amillərin təsiri ilə radikal dəyişiklikləri özündə ehtiva edən bir dilə çevrilmişdir. Dili əhatə edən sosial hadisələrin axarında ingilis dili qədim dövrdən

orta və müasir dövrə doğru təkamül mərhələlərini keçdikcə dilin fonem sistemi, qrammatik quruluşu və lüğət tərkibi həmin təkamül mərhələsinin diktəsinə uyğun formalaşmışdır. “İngilis dilinin təkamül dövrü maraqlı faktlar və dilin bütün aspektlərində əsaslı yenilənmələrə səbəb olan sosial-siyasi və tarixi hadisələrlə zəngindir. Əgər belə bir mülahizə irəli sürsək ki, ingilis dili Britaniya adalarında baş verən tarixi hadisələrin, işğalçılıq müharibələrinin, yadellilərin əsrlərlə davam edən əsarəti altında formalaşmış və təkmilləşmiş bir dildir, yəqin ki, səhv etmərik” [4, s.120]. İngilis dili keçdiyi təkamül dövrü ərzində yaşadığı hadisələri özündə əks etdirən canlı bir tarixdir. İngilis dilini diaxronik aspektdən tədqiq edən T.A.Rastorquyeva bununla bağlı belə yazır: “İngilis dilinin tarixini öyrənmək xüsusi maraq doğurur, çünki bu, özündə əsrlərin tarixi hadisələrini əks etdirir” [5, s. 10]. Təkamül dövrü ərzində ingilis dili əsaslı daxili dəyişikliklərə uğrayaraq sintetik dildən analitik dilə çevrilmiş, onun qrammatik quruluşu yenilənmişdir. Lakin dildə elə daxili sistemlər vardır ki, dil dəyişikliklərə uğrasa da, onlar o qədər də çox dəyişməzlər. Məsələn, ingilis dilində nitq hissələrinin, sait və samit səslərin bölgüsü, sifətlərin və zərflərin dərəcələri və s. az dəyişikliyə uğramışdır.

O cümlədən, ingilis dilində sözləri də dilin təkamülü boyunca yazılış və məna cəhətdən az dəyişikliyə uğrayaraq mətnin komponentləri, sintaktik vahidləri arasında qrammatik və məna əlaqəsi yaradan köməkçi nitq hissəsi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Qədim ingilis dili şəkilçili dil olduğuna görə sözləri aid olduqları ismin və ya əvəzliyin hal şəkilçiləri qəbul etməsini tələb etməklə cümlənin informativ tamlığını təmin etmişlər. Əksər sözləri müasir ingilis dilində Qədim ingilis dilində olduğu kimi qalsa da, əlavə məna çalarları qazanmışlar. Məsələn, bu sözlərinə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: *æfter – after – sonra, ær – before – əvvəl, æt – at, from – da, - dæ, - dan, - dæn; beforan – before, in front of - əvvəl, qarşısında; betweox – between, among – ikiliyin, çoxluğun arasında, butan – without – siz⁴, fram – from – dan, dæn; mid – with – ilə, - la, - lə; wiþ – against - əleyhinə, to – to – a, -ə, - ya, - yə* [7, s.1].

Araşdırmalar göstərir ki, dilçilikdə sözləri bir neçə kriteriyalar əsasında təsnif olunmuşdur. Sözlərinin quruluşuna, mənasına görə təsnifini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Müasir ingilis dilində sözləri quruluşuna görə -sadə, düzəltmə, mürəkkəb və tərkibi olmaqla dörd qrupa ayrılır. Məsələn, *as, like, for, at, in, on – sadə sözləri (simple prepositions)* bir kökdən ibarətdir; *across, along, before – düzəltmə sözləri (derivative prepositions)* kök və şəkilçi morfemdən; *into, onto, outside, inside, within, without – mürəkkəb sözləri* iki kök morfemdən; *instead of, in spite of, for fear of, despite of – tərkibi sözləri (composite prepositions)* və s. sözləri bir neçə kök morfemdən düzəlmişlər. Mürəkkəb sözləri birlikdə yazıldığı halda, tərkibi sözləri bir neçə kökdən ibarət olsa da, ayrılıqda yazılırlar. Məhz sözlərinin funksional-semantik xüsusiyyətləri müasir ingilis dilində də onlara Qədim ingilis dilində morfoloji

əlamətlərin yerinə yetirdiyi qrammatik və məna vəzifələrini gerçəkləşdirməyə imkan verir. Çünki hər bir dilin ümdə vəzifəsi insanlararası ünsiyyəti yerinə yetirməkdir, bunun üçün dilin bütün daxili imkanları mətnyaratmada aktual formada iştirak edir. “Dil – məna dünyası ilə səs dünyası arasında gerçəkləşən mürəkkəb bir sistemdir” [3, s.27]. Dilin təsvir etmə imkanları onun vasitələri ilə reallaşır. Bu baxımdan, köməkçi nitq hissəsi kimi sözlərini mənanın bitkinliyinin yaranmasını şərtləndirən funksional-əlaqələndirici sözlər hesab etmək olar.

Sözlərini funksional-semantik cəhətdən Azərbaycan dilində qoşmalarla müqayisə etmək olar. Bununla bağlı E.İ.Hacıyev yazır: “Sözlərinin Azərbaycan dilində başlıca ifadə vasitələri qoşmalar və ismin hal şəkilçiləridir. Qoşmalar ingilis dilində məkan anlayışı bildirən sözlərinə daha çox uyğundur. Onların ümumi cəhəti hər ikisinin tammənəli sözlər arasında müxtəlif sintaktik münasibətlər ifadə etməsi, aid olduqları sözlərlə birlikdə müxtəlif məna çalarları ifadə etməsi, hər ikisinin köməkçi nitq hissələrinə daxil olub köməkçi funksiya daşmasıdır” [2, s.122]. Azərbaycan dilində *sarı, tərəf, başqa, savayı, doğru, təki, kimi, qədər* və s. qoşmaları isimdən, əvəzlərdən, saydan və digər nitq hissələrindən sonra işlənməklə onların ismin müxtəlif hallarında işlənməsini və məna çalarlarının yaranmasını tələb edirlər. Məsələn,

O, həyatə tərəf boylananda orada Sənəmdən savayı heç kimi görmədi

Verilmiş cümlədə *tərəf, savayı* qoşmaları *həyatə* və *Sənəmdən* isimlərinin yönlük və çıxışlıq hallarında işlənməsini tələb etmişlər, çünki Azərbaycan dili şəkilçili dil olduğundan qrammatik mənalar aqultinasiya yolu ilə, yəni sözün kökünə qrammatik şəkilçilərin artırılması ilə ifadə olunur. Bu cür işlənmə Qədim ingilis dilinə xas olmuşdur, belə ki, sözləri fikri tamamlamaqla yanaşı aid olduqları sözlərin ismin müəyyən hallarında işlənməsini idarə etmişlər.

Dilçilikdə sözləri struktur, semantik, funksional cəhətlərdən geniş tədqiqatlara cəlb olunsa da, onlarla bağlı mübahisəli məsələlər hələ də tam həllini tapmamışdır. Xüsusilə, sözlərinin nitq hissələri sistemində yerinin dəqiq müəyyən olunması dilçilər arasında fikir ayrılığına səbəb olmuşdur. Çünki sözləri struktur və semantik cəhətdən təsnif olunaraq nominativ məna ehtiva etməklə cümlə üzvləri arasında qrammatik və məntiqi əlaqə yarada bilirlər. Lakin onlar cümlədə müstəqil işləmə bilmədiklərinə, heç bir qrammatik kateqoriyaya malik olmadıqlarına və ayrılıqda sintaktik funksiya daşmadıqlarına görə əsas deyil, köməkçi nitq hissələri qrupuna aid edilirlər.

İngilis dilinin qrammatik sistemində beş fundamental prinsipin olduğunu qeyd edən E.Rossiter ingilis dilində düzgün yazmaq və danışmaq üçün onların öyrənilməsinin vacib olduğunu qeyd edərək yazır: “İngilis dilinin qrammatik sisteminin əsasında öyrənilməsi vacib olan beş əsas prinsip dayanır: 1) düzgün söz sırası; 2) durğu işarələrinin düzgün işlədilməsi; 3) zaman formalarının və tərzin işlədilməsi prinsipləri; 4) təyinedicilərin işlədilməsi; 5) bağlayıcı sözlərin düzgün

işlədilməsi” [6]. Bağlayıcı sözlərdən (connectors) bəhs edən müəllif bu qrupdan olan nitq hissələrinə bağlayıcıları, bağlayıcı sözləri – bura bağlayıcı və nisbi əvəzlilər və zərflər daxildir; sözlərini aid edir. “*Baxmayaraq ki, biz sözlərini bağlayıcı sözlər hesab etmirik, onlar cümlədə sözlər, söz birləşmələri arasında əlaqə yaratmaqla məntiqli mənanı tamamlayır və cümlənin mahiyyət etibarını ilə əsas funksional elementinə çevrilir*” [6]. Məsələn,

We are in the room – Biz otağın içindəyik

We are coming into the room - Biz otağa daxil oluruq

Verilmiş cümlələrdə *in* və *into* sözlərinin leksik mənasından asılı olaraq cümlələr tamamilə fərqli üst strukturlara və semantikaya malikdirlər. Bu cəhətdən, sözləri leksik məna bildirməklə cümlədə ifadə olunan mənaya bitkinlik gətirirlər.

Nəticə: Sözləri ilə bağlı ziddiyyətli fikirlərin yaranmasının başlıca səbəbi onların müxtəlif leksik mənalarla malik olmaqlarına baxmayaraq, ayrılıqda işlənməməklə cümlədə müstəqil sintaktik funksiya ifadə edə bilməmələridir. Sözləri öz nominativ xüsusiyyətlərini yalnız cümlədə başqa sözlərlə işlədikdə ifadə etməklə cümlənin bir üzvü vəzifəsində iştirak edirlər. Bütün sözlü dillərdə sözləri cümlədəki sözlər və ifadələr arasında qrammatik uzlaşma və semantik cəhətdən hadisələrin əlaqələnməsini şərtləndirirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əliyeva Ş.Ə. Müasir ingilis dilində “about”, “by”, “of” sözləri və onların Azərbaycan dilində qarşılığı/Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı/ Bakı- 2014, 23 səh.
2. Hacıyev E.İ. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, Mütərcim – 2006, 272 səh.
3. Чейф Л.Уоллес. Значение и структура языка. Москва, «Прогресс», 1975, 432 стр.
4. Gojayeva M.A. The Initial Stage of the Evolution of the English Language and its Main Features. Bakı Dövlət Universiteti, Dil və Ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı, Azərbaycan. 2024, 2(125), səh. 120-123.
5. Rastorguyeva T.A. A History of English. Moscow, «Vysşaja škola» - 1983. 347p.
6. Rossiter A. Five Fundamental Principles of English Grammar. www.linguapress.com/
7. The Use of the Prepositions in Old English Texts. www.google.com/

МЕСТО ПРЕДЛОГОВ В СИСТЕМЕ ЧАСТЕЙ РЕЧИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Определение принципов классификации частей речи в языкознании – одна из проблем, которая существует уже много веков и привела к появлению множества концепций по этому вопросу. Идеи, зародившиеся у представителей греческой школы языкознания, были обогащены дополнительными суждениями представителей индийской, александрийской, младограмматической школ, а также русских лингвистов. В настоящее время слова в языках представлены в разделении на основные, служебные и самостоятельные части речи, основанном на трёх важных принципах, учитывающих их семантику, морфологические особенности и синтаксические функции. В современном английском языке предлоги относятся к группе вспомогательных частей речи в силу присущих им характеристик. В статье анализируется положение предлогов в системе частей речи английского языка.

Ключевые слова: *классификация частей речи, семантика, морфологические признаки, синтаксическая функция, основные части речи, служебные части речи*

NİSHANA KARIMOVA

THE PLACE OF THE PREPOSITIONS IN THE SYSTEM OF THE PARTS OF SPEECH IN THE ENGLISH LANGUAGE

Summary

The determination of the principles of classification of parts of speech in linguistics is one of the problems that has lasted for centuries and has led to the emergence of many concepts around the subject. The ideas that began with representatives of the Greek school of linguistics were enriched with additional judgements by representatives of the Indian, Alexandrian, Young Grammarians schools, as well as Russian linguists. Currently, words existing in languages are represented in the division into main, auxiliary and independent parts of speech based on three important principles, taking into account their semantics, morphological features and syntactic functions. In Modern English, prepositions are attributed to the group of auxiliary parts of speech due to their inherent characteristics. The article analyzes the position of prepositions in the system of parts of speech in English.

Key words: *classification of parts of speech, semantics, morphological features, syntactic function, main parts of speech, structural parts of speech*

Rəyçi: fil.elmləri namizədi, dosent Lalə Qurbanova